प्रवेश सं० ५१५०

विषय: धर्मशास्त्र

क्रम सं० १०५

नाम लिंगशास्त्र की टीका

ग्रन्थकार

पत्र सं० १-४, १-२१, २५-३०।

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्तौ) ३६

पंक्ति सं० (पृष्ठे) १२

आकार: ५.२ x ४.५.

लिपि: दे.ना.

आधार: का.

वि० विवरणम् अपू.

पी० एस० यू० पी०--७७ एस० सी० ई०--१९५१--५० ०००

12208 ग्रं. प्र. ४२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३०

५१७

(४२)

२ त्रिशतश्लोकीटीका १)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वन्नाभावे पुत्रपुरुषान्तरेहितेगर्भमात्रे विनष्टे माता त्रिमाससंख्यासमदिनमशुचिः अन्ये तु मातुः सपिंडाः॥ अन्येमास
द्वयेतु त्रिदिनमशुचयो ऽतः परं सूतिवत्स्यात् चतुर्थेपि स्यात् तृतीये भवति वयासितदपियत्तो यतेरोगात्मनात्र॥१॥ वाजपे

॥श्रीगणेशाय नमः॥ प्रणम्य रामहेरंबपितरौ पितरौ तथा॥ रघुनाथः प्रकुरुते त्रिरात्रे कवि
वेचनम्॥ निमित्तभेदभिन्नाशौचप्रतिपादकेनेनचैकमेणाव श्यकर्तव्ये हरेतिवे
करूपत्वेदभावादस्तु क्रमेनुस्त्यग भेपाताशौनावदाह॥ षण्मासाशुचिः॥ गर्भग्रहणादा
रभ्य मासमासमासियावत्परिणोत्रुत्सन्ने अचेतने गर्भे पतिते मासैव गर्भपात मास समस्त
ख्यान्यहोरात्राण्यशुचिः स्यात् चतुर्थे चत्वारि पंचमे पंच षष्ठे षडुत्सर्गः॥ आद्यमासत्रये
नेदं किंतु त्रिरात्रमेव विशेषेण॥ गर्भस्रुत्यां यथामासं मचिरेतूत्तमे त्रयइति मरीचि
स्मरणात्॥ अचिरे आद्यमासत्रये॥ उत्तमे ब्राह्मणे॥ नन्वचिरपदस्याद्यमासत्रयप
रत्वे किं बीजमिति चेत् शृणु॥ षण्मासाभ्यंतरे यावद्गर्भस्रावो भवेद्यदा तदा माससम
मैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यतेइ सन्तद्वाक्यविहितस्य षष्ठमासं यावन्माससमदिवसा
शौचस्यतदंतःपातिस्रावविषये निरवकाशेन स्रावे मातुस्त्रिरात्रस्यादित्यसद्वाक्यविहि
तेन त्रिरात्राशौचेन बाधापत्या तद्विषयत्वेपद्यपि प्रतीयते तथापि दिवसैरितिबहुव
चनानुरोधात् त्रिरात्राशौचस्याद्यमासत्रयविषयत्वे युक्तं॥ न च प्रथममासमात्रेह

॥१॥

त्रोपमात्रेनदुभयमेवतास्य विषयो युक्तं प्रथमे चिरात्रं द्वितीये द्विरात्रमित्यनौचित्यात् प्रथ
मपदाभावात्॥ अचिरराद्धानुरोधात् हि गस्सम्वायगौणस्यावशाद्धानुरोधाच्च प्रथमे विष
यत्वाकल्पे भावात् द्वितीयानुपपत्तेः॥ तृतीये विषयत्वे विरोधाभावेन तत्परिहाराकारणाभा
वात् तृतीयानुपपत्तेः॥ गर्भमाससमाराात्रीः स्रावे गर्भस्य चाहव इति गौतमोक्तस्य दद
यस्य वचनांतरानुरोधात् षण्मासमध्यविषयस्य व्यवस्या संभवे अव्यवस्यायोगात्॥ अप
वस्या पेक्षायामचिरशब्दौचित्यात् न्यायानुगृहीतेन समस्याद श्रुतित्वादिति न्यायेनाद्य
तन्मासत्रयविषयत्वेन व्यवस्थाया युक्तत्वाच्च॥ स्वपुरुषनिहितग्रहणमुत्तराधिक
भिचारजगर्भस्यपुंस प्रसवेपि पितुः सनि॥ अस निविधव्यवस्थ्यन त्रिरात्रेकरात्रस
त्वेन सपिण्डानां च तन्वेवएकाह स्नानसत्वेन तद्पूर्णनिर्गमे तेषामेवाशौचाभावस्यावि
त्यापात्तस्यात्॥ मातुस्तु तत्रापीदमेव विशेषानुक्तेः॥ गर्भमासअत्रपत्रु वाद॥ न हातत्र स्या
पानित्यप्राप्तत्वात्॥ स्नानं॥ पिता सपिंडः पित्राद्याः स्नानशुद्धाः तत्रे कान्नाव छिन्न
शौचिनः॥ पर्वोक्ते विषये पंचमषष्ठे वर्जयित्वा॥ नवमस्मरणात् सद्यः शौचं सपिंड
नां गर्भस्य पातनेसमाप्ति॥ अशुचित्वाभावे शौचविधानानुपपत्ते [illegible] मासससमारात्रीः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२

॥ त्रिरात्रकरणाशौचं वा सीभवाद्व सद्यःशौचं स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः॥ मनुमरीचिवचनं स्ना
वे मातुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिंडाशौचवर्जनमिति तत्सपिंडानां प्रकृतत्रिरात्राशौचाभा
वानुवादकं॥ न तु सर्वथाशौचनिषेधकं। यत्सपिंडगर्भस्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणां स्ना
नमात्रमेव पुरुषस्येति तदपि मात्राशौचविधायकं न स्वर्वाकाप्राप्तमेव पितुः स्ना
नमनुवदति॥ न त्वितरेषां स्नानं निवर्तयति वाक्यभेदप्रसंगात्। पक्षद्वयेन द्वास्य
पर्यालोचनया स्नानमाससमाशौचयोरेकविषयत्वेऽनीयते तथापि वाक्यान्तर
वं ताद्भिन्नविषयत्वेऽपि न्यायमात्रं न दोषमावहति॥ पूर्वपक्षः। षण्मासक्षेपे पंच
मषष्ठे। त्रिमासद्वये गर्भपाते सपिंडाः स्त्रियो दिनमात्राशौचिनः स्युः॥ तत्पात्र मरीचिः
पाते मातुर्यथामासं सपिंडानां दिनत्रयमिति॥ पातः पंचमषष्ठयोरिति स्मृ॥ अ
तः स्यात्॥ प्रश्नः। प्रथममासद्वयादूर्ध्वं सप्तमासप्रभृति गर्भनिर्गमे सूतहं प्रस
वनिमित्तं दशाहादि वर्णभेदेन स्यादिति वक्ष्यमाणेन वचनेनाकाणार्थं मेते। अहं च

तिः॥ तथा च षण्मासाभ्यंतरे इत्येतदनंतरमनत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामाशौचमिष्य
ते इति स्मरणं॥ अत्र मासां ग्रहणमुपलक्षणं॥ प्रत ऊर्ध्वं स्वजात्युक्तं तासामा
शौचमिष्यते इति स्मरणे॥ अत्र तासां ग्रहणमुपलक्षणं॥ अनत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यादि
ति वाच्या सप्तमप्रभृति वा विकलांगस्यापि वत्सो निर्गमदर्शनान्नैव च लोके प्रस
व व्यवहारात् सप्तमप्रभृति गर्भस्य प्रसवशब्दवाच्यत्वात्तत्र च सर्वेषां दशा
हाशौचस्य दशाहे शावमाशौचं सपिंडेषु विधायते। अतन्नेयवमेव स्यादि
पुराणशुद्धिमिच्छतीत्यपि स्मृत्यन्तरात्॥ [illegible]॥ मात्रं। गर्भग्रहणप्रभृति।
अत्र वधो न जन्मादि गर्भस्रावादिवत्॥ तत्र गर्भग्रहणमासादार
भ्य प्रसवपर्यंतं प्रसवमारभ्योपनयनपर्यंतं वाच्यस्या विशेषः पुरस्कारेण
पराशौचमपि। इति वक्ष्यमाणवचनेन चतुर्णां वर्णानामानुरूप्यं भवतीत्युपपन्नं
ते सपिंडमरणप्रसवाशौचे च वर्णभेदाद्भिन्नमिति यथः॥ तद्यथा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कववचेत्तुवर्णविशेषात्तुपादानात्मभाजामहाचार्यपादैरोचवद्वः॥तुल्यवपस्मिन्
वैषाम्‌तिकीर्तितंतथैवचेतिचापूर्वापाद्ववचनीयं।अत्रापिपूर्वोक्तवचनवद्वयः॥अप
द्धान्यायधासिद्धवादत्वेनुवचोनिकीर्तनंग्रहणस्याउणात्वर्णविशेषसर्वाशौ
चपरत्वहरणत्वादुक्तोशौचसाधारणोक्तोमतःआचार्यपादैरशौचेसाधारणत्व
सिद्धयेतस्याद्यपकत्वात्॥तेनुक्तेवक्तव्यः॥एवमांजन्स्येवव्याख्या
नत्संभवेविभक्तव्याख्यानमनुपेक्ष्याहारापेक्षत्वात्पथ्याख्यानं।२॥जन्मा
शौचे॥जन्माशौचान्तरालेजननजनितमाशौचंपरिच्छेदकोहेराजमध्येनालच्छे
दकालेनालच्छेदानंतरंयदिजीवतउत्पन्नस्यशिशोर्निधनमुपरमःनिःप्राणो
मृतएववानिःपतेदुत्पद्येतेनतदाविषयद्वयेपिमातुःपित्रादीनांचजननजनितज
न्मनिमित्तआशौचेत्रद्दशाहाघेवास्तिनतुखस्यमालोनशावाशौचेननि
वर्तितइत्यर्थः॥तथाचहारीतः॥जातमृतेमृतजातेवासपिण्डानांदशाहमिति॥
जन्माशौचान्तरालेयदिशिशुनशाननालच्छेदकालेनिःप्राणोनिःपतेद्वाजननजनितमाशौचमस्तैवधीमस्तु॥ श्रीवा०
प्राङ्नाभिच्छेदनात्वेन्निधनमुपगतस्तस्याहरेवशुद्धिःसर्वेषांसूतिकायास्तुहतुसकलकप्रेतशुद्धिस्तुसद्यः २ ॥३॥

जातमृतइतिनालच्छेदादूर्ध्वं।यावन्नछिद्यतेनालंतावन्नाप्नोतिसूतकं।छिन्नेनालेततःप
श्चात्सूतकंतुविधीयतेइतिजैमिनिवचनात्॥अस्यवचनस्यैतत्प्रकरणपाठान्मृतप्रशौ
चावधाहृत्ययोजना॥प्राङ्नालच्छेद॥जीवन्नुत्पन्नोनाभिच्छेदादनान्नालच्छेदात्प्राके
निधनमुपगतस्तत्रहिसर्वेषां॥पित्रादीनामहरेवशुद्धिर्जननाशौचस्य॥तत्रै
कस्यामातुस्तुदशाहेनशुद्धिःपिविषयेसकलंदशाहमेवजननाशौचंपूर्वविषयद्वय
त्वस्येत्यर्थः॥तथाचवृद्धमनुः॥जीवन्जातोयदिततोमृतःसूतकएवतुसूतकंसर्व
स्यमातुःपित्रादीनांत्रिरात्रमितिःनतोजननानन्तरमेवनालच्छेदादर्वागित्यर्थः॥
प्रेतशावेननतन्निमित्तमाशौचंजन्मनेतस्यशुद्धिर्निरतिःसद्यःस्नानमात्रे
णेवत्रिपिविषयेष्वित्यर्थः॥तथाचस्मृत्यन्तरं॥प्राङ्नामकरणात्सद्यःशौचमिति॥सद्यस्त्व
चस्नानकालावच्छिन्नत्वमेवसर्वत्रयुक्तंविज्ञानेश्वरेणतथाव्याख्यानात्॥प
त्नुदशाहाभ्यन्तरेबालप्रमीतेतस्यबान्धवैः॥शावाशौचंनकर्तव्यंसूत्यशौचंविधी
यतइतिवृहन्मनुवचनंतन्मृतशौचनिषेधार्थं॥प्राङ्नामकरणादितिचजन्माशौ

स्नानं प्राक्कामतो बोन्दशानजने तो ह्लपरेन। गेर्भ पंउ इन्ध्येलचापि सद्यः तदुपादि दिनमा ल दृन्ये ॥
स चौलेतु त्रिरात्रं त्रिदिनमि तरथा प्यात्रतान्त्र लशो चं मातापितृभ्यासु पुनै त्रिदिनमदशनेसान्निधानेस्त्रे हे २

४ चक्रालोपलक्षणो आशौचोते नामकरणविधानात् अतएव विष्णुवचनं अनिर्वृत्ते
दशाहे तु पंचत्वं यदि गच्छति। स सद्य एव विशुद्धिः स्नात्न प्रेते नोदक क्रियेति॥ एतस्यानंतर
वचनमाणामपि जननजनित तद्विशेषणा व्यावर्त्य प्रदर्शनार्थमुक्तं २ स्नानं प्राक्काम
तः परेत इति सर्वत्र संबध्यते गतार्थं अर्वाग्दशान जनननोदक परेता मिह्ग्धेः इष्यतत्रा
मि सद्यः। नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया। जातदंतस्य वा कुर्यान्नाम्नि वा
पि कृते सतीति मनुवचने साहचर्यादुदकक्रियोपलक्षितसहदाहस्यापि नामकरणा
त्प्राक् वैकल्पिकत्वान्नामकरणाद् ऊर्ध्वं दंतोत्पत्तेः प्राक्कालादस्तन्म सप्तमासीत
पतिषेधः शंखात्सप्तममासलक्षणाद्दंतोत्पत्तेः प्राक्त्त्राग्निदग्धेः सत्येह अहोरात्र
मा शौचं अस्य तु केवलपदं वैकल्पिकत्वं विषये तत्रापि विषये सद्यः स्नानमात्रं भव एव
ति तथा च यमः। अकृतजातकर्मेण शैशवे गर्भच्युते तत् याः पितृणां च सर्वेषामहोरात्रम

शौचकमिति। याज्ञवल्क्योपि आहृतजन्मनः सद्यइति। अनपोह कल्पपोर्वयस्योपि ह्यापि
अहृतजाते बाले प्रेते सद्य एव न स्यान्नि संस्कारो नोदक क्रियेति विष्णुवचने निसंस्कारेणि
वेध साहचर्यात्सद्यः शौच स्यादाहविषयत्वेन तरस्य दाहविषयत्वं परिशेषादवगम्यते। तदुप
रि दिनमात्रप्रश्नालम्भ्यो। कृतजननापि आत्मष्टतः त्रिवर्षो याव जन्तत्राय तेतावमर्यंतश्चौ
यवर्षसमाप्तिं यावदित्यर्थः। अभिविधौ वा आङ्। तृतीयवर्षमभिव्याप्येत्यर्थः। चौलस्य मेपरेते
दग्धेत्यहः ग्धवादिनमहोरात्रमाशौचं। तथा च विष्णुः। कृतजाते सप्त तच्च देवहोरात्रेणाशु
द्धिरिति॥ इदं च कृतजननोर्ध्वं दाहपक्षे होरात्राशौचाभिधानं मिताक्षरानुसारेण। मनुस्मृ
भाति। ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिंडानां त्रिरात्रमिति वसिष्ठोक्त त्रिरात्रस्यापि स्त केवल
स्य च व्यवस्थापेक्षायां पक्षद्वै तद्गौणैजात दंतस्य संस्थितः। दाहयित्वा तथाप्येन माशौ
च महमाचरे दित्यंगिरो वचनाद् दहन्न्यह अदाहत्वादिति। पञ्चवर्षत्रयादूर्ध्वं कुलधर्मोपदेशा

Gandhi National Centre for the Arts

ऽकृतचूडोपत्तहिषयत्वमंगिरोवचनस्य विज्ञानयोगिनोक्तंतस्यपुंक्तेजातरं तपरवैयर्थ्यापत्तेः
।नहिपूर्णत्रिवर्षापजातरंतःसंभाव्यते।इदमेवाभिप्रेत्याशौचप्रकाशेतिदमेवोक्तं।प
नुल्याचूडान्नैशिकीस्मृतेत्याहैःचूडाग्रहणास्यकालोपलक्षणत्वाच्चतीयेवर्षे स्यचततको
लत्वादृतजननकालाज्ञस्तममासाहूर्ध्वंषर्षद्रूपस्याभ्यंतरेएकाहइतिप्राच्येरुक्तंतस्यपुंक्त
कालोपलक्षणात्वासंभवस्यवस्मारणोतात्।तत्सनेपियघपिशान्विंदोतस्मापात्तृतीयवर्षे
पक्वमसेप्यवावधित्वमाप्नोतितत्त्यापिविप्रेत्यनेत्रिभिर्वर्षैर्नत्तेशुद्धिस्तनैशिकीतिगिरो
चनबलात्ररंतस्मैसहद्विधिद्वारागस्याप्पिपर्णहिकरहिविषधित्वद्योतनार्था।अन्यथावाचो
त्वयुक्तं।यत्तुवसिष्ठवाक्येऽनुनद्विवर्षत्रहणात्तत्तस्यानिखननपक्षस्यमुख्यत्वाद्दाहाभावेन
त्रिरात्राघ्राप्रतद्विधिद्वारातस्यापिपर्णाहिकदाहविधिद्योतनार्था।अन्यथातत्प्रतिप्रानर्थ एम
क्यात्।यदपतनद्विजाधिकेबालेप्रेतत्तमनुगच्छतोमाहित्यमवचनेएकाहविधानद्वहरणानद

पितस्यनिखननमुख्यत्वद्योतनार्थंतद्वितरस्यचदाहमुख्यत्वद्योतनार्थमितिदिक्।चूडाकर्म
द्विजातीनांसर्वेषामेवधर्मतः।प्रथमेऽब्दे तृतीयेवाकर्तव्यंश्रुतिचोदनादिति।तत्रसंवत्सरेऽपू
र्णेचूडाकर्मविधीयते।द्वितीयेवातृतीयेवाकर्तव्यंस्मृतिदर्शनादितिचमनुयमवचनाभ्यांप्र
थमाब्दावावायिचूडाकरणस्योक्तत्वाद्तजननाद्र्ध्वंसद्योतेकृत्तचौलपरेतवर्षत्रयमध्ये
पित्रिरात्रं।तथाचमनुः।नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकीस्मृता।निर्वृत्तचूडकानांतुत्रि
रात्राच्छुद्धिरिष्यतइति।चूडाकर्मेरंगंतुनामकर्मेरंतजननवत्कालोपलक्षणं।ब्रह्मणि
यतकालत्वेनकालविशेषस्योपलक्षयितुमशक्यत्वात्।नचनामधेयदशम्यांतुद्वाद
श्यांवापिकारयेत्।पुण्येतिथौमुहूर्तेवानक्षत्रेवागुणान्विते इतिमनुवचनान्नाम
करणस्यापिनियतकालमितिवाच्यं।तस्याशौचांतपरत्वात्।तथाहि।दशम्यांरात्रावु
त्तीतायांब्राह्मणाःद्वादश्यामतीतायांक्षत्रियोनामधेयंकुर्यात्।इदंचोपलक्षणंवैश्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मूढो षोडशेरा कत्रिंशे च। एवं समनेन प्रकारेणास्वाशौचं तेनामकुर्यादित्युक्तं भवति। पुरा
दु त्साहित्वनुकल्प इतितत्सार्थः। यद्दत्वाह्लणं मम्वेवएकादशाहे नैव्यतीपाताः स्महाद्दोषस्
भवेद्वादशमनुकल्पत्वेन विधीयते। महादोषसत्वे च मुख्यकालेपि शुभकर्मानुष्ठानमुक्त
णं। व्यतीपाते वसंक्रांतौ ग्रहणे वैधृतावपि। श्राद्धं नुर्यात्शुभं नैव प्राप्तकालोपि मानव इति।
च्छमन्वापि। अमासंक्रांतिविष्ट्याद्दौ प्राप्तकालेपि नाचरेदिति। यत्तु तिथिपरत्वेन द्वादशेहनि
स्युव्याख्यानं तत्तत्सकलग्रन्थस्मृतिविरोधाद्व्याख्यानमेव। यद्दपि मेधातिथिना रात्रि
शेषगतात्रीलिंगो दशमीद्वादशीशब्दावहोरात्रपरौ कल्पावचनबलाद्दाशौचमध्येपि जा
तेकर्मवन्नामकर्मापि प्राप्नोचेकत्रैवंमध्याहारोपलक्षणानयोः प्रमाणाभावादित्युक्तं तद
प्यायुक्तं प्रमाणाभावासिद्धेः। आशौचव्यपगमे नामधेयं आशौचे व्यतिक्रांते नामकर्म
मेविधीयत इत्यादिविस्पष्टार्था दिवचनसम्भवात्। दशरम्पामुत्थाप्य पिता नामकुर्यादि

त्यादिग्रह्येषु च सतिकोत्थानानंतरकालविधानात्। पश्चव्रद्धयेपरामत्तपि चूडाकरणस्य प्रथम
वर्षादिकालत्वे विप्रन्मनेत्रि भिविषेमेत्सु द्विस्यनेशिकीत्यादिवाक्ये स्तृतीयवर्षोत्सवमहार
त्राशौचविधानान्नैकवाक्यतयातृतीयवर्षमेवा चूडाकर्मशिकी स्मृतेत्यादिवचनं यपि गन्ध
तर्दसः कृतत्रय्युनद्विवर्षे इत्यादिवसिष्ठादिस्कन्दकुवाकोलत्रैवाविरात्रस्य विधानादयुक्तं। तृतीया
द्व उत्सर्गतश्चालः प्रथमाब्दादिस्तु कुलधर्मापेक्षयापञ्चाद्द इति हारलतादिवचनंतु चूडाकर्म
द्विजातीनामित्यत्र प्रथमतृतीययोस्तुल्यवन्निर्देशाच्च शाकार्यायथाकुलभित्यादिषु च कु
लधर्मप्राप्तत्वेनैव सर्वेषां निर्देशाद्युक्तं चिन्त्यं। वस्तुतो नामकर्मदंतजननयोरेवकालोपलक्षणं
नतु चूडाकरणस्य। एवमुपनयनेस्यापि। वचनबलात्तु त्रिवर्षादूर्ध्वं महत्तरं च दस्यापि न्मह इति
यत्तु वा वस्मातिनापमवचनेसंव त्सरप्रणाइसेवाद्वितीयलोभात्तामहानर्थकापरिहारार्थे
तत्र पूर्वाइसनुषज्य तृतीयपदानर्थकापरिहारार्थं तस्य तृतीयवर्षचरमावयववपरंतम्प्रवेस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तुलस्याद्यावयवपरत्वमितिव्याख्याक्लेशः कृतः सोऽकारप्रश्लेषाज्ज्ञाननिबंधनः त्रिदिनमितर
त्याख्याप्रतीतं। तृतीयवर्षादूर्ध्वमाव्रतादुपनयनपर्यंतमितरथापि कुलधर्मापेक्षयाः कृतचौ
लेपि परेतत्रिदिनं। कृतचौलेत्तु प्रागुपनयनात्सर्वदा त्रिरात्रमुक्तमेव तथा चांगिराः प्रागु
कृतचौडे त्वे जाते कृतस्कंधस्थितः दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेदिति। इदं च
चनं विधिमूलं त्रिवर्षन्यूने तु शुद्धिस्तु नाशौचीतीतिनेवाभिहितत्वात्। सप्तवर्षो कृतचौडे
ष्वपि तिमिता सुरोक्तेः। अस्मिंश्च पक्षे भवति मूलं। द्वितीयपक्षेपी दमेव मूलं। न च तस्मिन्पक्षे
रातस्य वाक्यस्य त्रिवर्षोत्त्रिवर्षो भयविषयत्वे त्र्यन्त्रिवर्षं खनयस्याविषयसमर्पकत्वादृहं त्वापि
वेतिविवक्षितं त्रिवर्षं तु गृह्यस्यानियतत्वाद्विषयितामिति वेदुरूपं स्यादिति तत्राच त्र्यात्रिवर्ष
विषयोदेवास्मादुदाहृतप्रथमा येनास्याप्यर्थसामर्थ्यसिद्धेः। आव्रताज्जातशौचं। त्र्यादन्तादिति पू एम
र्वावधिसमर्पकत्वेनात्रापि संबध्यते मध्यगतत्वेन विशेषाग्रहणाद्धेतिं तत्त्वात्त्र उपनयनाज्ज

स विज्ञप्रमेब्राह्मणानां दिजातिनिमित्तं दशाहादिस्त्वशौचं तत्तत्पिंडनो भवतीति वक्ष्यमाणा
मेवेनाकोस्याथमुक्तं। तथा च याज्ञवल्क्यः। त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतः परमिति जाता
शौचोपलक्षणं। अशौचमिमत्रशौचवासो स्वजनसमासः तेनतोऽभ्युपगत्त्राद्भिः। अर्वागिता
घक्तेस्याचारवास्यमातापित्रोरपि प्रयुक्तःकोवा हमतापित्रोस्तु पुत्रत्रिदिवेनमः स्थानेन
न्तः प्रागुक्तस्य पोचस्यनापवादः किं तु दन्तजातधक्तस्यैवेति प्रदर्शनार्थमदशनग्रहणं न तु
अदशनमात्रस्यार्थे नामकरणादूर्ध्वं यावदुपनयनपुत्रेप्यपत्येपरे ते वयोवस्थादिविशेषानाश्रय
णातमातापित्रोस्त्रिदिनमाशौचं। पुत्रग्रहणमुपलक्षणं। बाला नामजातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्ध
दूः वेजिकादभिसंबंधादनुरुध्यात्यघ अहमिति च सामान्येन स्मरणात् अत्रैव मन्नासुप
षि समुसंस्कृतासंस्कृतासंस्कृतासु च। माता पित्रोस्त्रिरात्रं स्यादिति शेषस्तथा विधातिषु भवं
चनेरप्यपत्यपित्रिरात्रविधानाच्च। इदं चत्वपमेत्रिरात्रं दंतजननादुपरि अजातदंतासुपिता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१

स्कारात्प्रागिति कस्माज्जिज्ञासवचनादिति माधवीये विशेषः संनिधानं तु चेष्टं भिन्नविशिष्टेनात्र यत्र स्मि
न्नाशौचकालमध्ये श्रूयते स उच्यते। तादृशसंनिधानं तु चेष्टस्म तेन पूर्वोक्तं जाताशौचं व्याप्ति
रिक्तं सकलमशौचं भवति। तत्र प्रथमदिने श्रवणे पूर्णं तस्मिन्नाशौचदिनमध्ये श्र
वणे तु शेषः। अतिक्रान्ते त्वाशौचकाले श्रवणे जाताशौचं दशभास्नीमर्थः तथा च व्याघ्रपा
त्। उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजमिति। व्यसमाप्तदशाहाद्यमरणे तीति विशेषणेना
कार्येस्मिन्मरणाद्वह्नुपनीतमरणोप्यतिक्रान्ताशौचानिषेधसिद्धेः पितृसमारोपे न द्विवर्षे विष
यमात्ता पित्रोस्त्र्यहं शाहं पश्चैवानुपनीतोपरमनिमित्तत्वादतिक्रान्ताशौचं नास्तीति प्रदर्शि
तार्थमिदमुक्तं। ऊनद्विवर्षउभयोः सूतकं मातुरेव हीमस्यविज्ञानेश्वरकृतं प्रथमव्याख्यानमभिप्रे
त्याहः त्रिन अष्टेत्वसंज्ञजानिकर जननी सोदसोदराणां दशाहं। योगीश्वरवाक्ये ऊनद्विवर्ष
राः त्र्याप्यनघ ष्टयहराणामस्मिमह्नेनतु पूर्णद्विवर्षव्याहमर्थेन चाशौचस्य सुतराणां ना

तस्मिन्नप्रसज्जेमतेजानिकरस्य पितुर्जनन्याः सोदराणां च दशाहमशौचं वाइतरसपिंडानां तु
।३ हवपित्रोर्जननादूर्ध्वमेव सोदराणां तु नामकरणादूर्ध्वं वेदितव्यं। तथा च पैठीनसिः। गर्भस्थप्रेते
मातुर्दशाहं जाते उभयोः कृतेनाम्नि सोदराणां चेति। जन्माशौचकालमध्ये सद्यः शौचप्रति
पादकैः सद्यो दृष्टं चनिरानाद्विमतिपादकैर्मनादिवाक्यैर्विरोधाल्लोकविद्विष्टत्वाच्चास्य पक्षस्य
निबंधकारैर्नादृतत्वान्नद्विवर्षपक्षेवैयर्थ्यापत्तेश्च याज्ञवल्क्यवचनस्यतदरत्वेन व्याख्यानमप्य
सुतरामयुक्तत्वाद्द्वितीयव्याख्यानमभिप्रेत्याह [illegible]स्पृश्यत्वमेवाधिकमिह विषयेशौचं कं
तु त्रिरात्रं इह विषये कुतद्विवर्षमतापि [illegible] अस्पृश्यत्वमितरेषां सर्वेषां योगपुनमेकेतरसपिं
डापेक्षयाधिकं। अस्पृश्यत्वसावधिकं स्मृतिष्वस्थानिधतने माहिनान्याशौचं तु कर्मानधि
कारस्य पित्रोस्त्रिरात्रं सोदराणामितरसपिंडवदेकाहं नतु दशाहं। एवं [illegible] पित्रोस्त्रिरात्रं सपिंडाना
मनस्यत्वात् परमेध्यानुगमनाभिप्रायमवगन्तव्यमस्पृश्यता। किंतु पूर्णद्विवर्षोपरमएव समा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

णावधिकाशौचं भवति। तथा च स्मृत्यन्तरं ऊनद्विवर्षे संस्थिते उभयोरेव नेतरेषामिति। इदं च
कर्मानधिकारलक्षणाशौचस्य निषेधः अशक्यत्वात् स्पृश्यत्वस्यैव निषेधकं। कृततके मातु
वही स्वयमेव व्याख्यातार्थो मता चरणपर्यालोचनया विज्ञानयोगिनोपीदमेव व्याख्यानमभि
मतमितिलक्ष्यते। अर्वाग्मासादिनो कृसंस्कारमृतसपिंडशौचस्य कन्याविषयेपवादमाह स्त्रीशुद्धा
नेनशुध्येत् त्रिपुरुषविषये ज्ञातिरा त्रौएकालात्। नाम्न ऊर्ध्वं आ होरात्रं चौलपर्यंते अकृतचौला
सुस्त्रीषु मृतासु त्रिपुरुषविषये कन्यस्य मातापुरुषत्रयपर्यंते सपिंडः स्नानेन शुध्येत। तथाच
पतंजः अत्र चूडायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयतइति। असंस्कृतापि अत्र स्नानात्तु स्त्रीणां स्त्रि
पुरुषीविज्ञायत इ। तृतीयवर्षपरकालस्य ग्रहणमुत्तरार्थं तृतीयवर्षादूर्ध्वं कुलधर्मवशेनाकृत
चूडायामपि अहोरात्रं स्याद्दत्तानां तु सद्यः शौचं प्रतिपादकं अपि वाक्ये कालोपलक्षणार्थं
दनपरं तस्य पर्वोक्त पुत्रपुत्रोत्वाद्यमवर्षकृतचूडायामपि सद्यः शौचप्रसंगात्। तस्माद

दाकृतचूडायामशा चौलपर्यंतं सद्यः शौचं तदूर्ध्वं पाणिग्रहणात् महोरात्रं। तृतीयवर्षादूर्ध्वं तत्र
न चूडायामपि यावद्वाग्दानमेव पुमपत्ते अहवेक्त्रयाभ्काह इत्येतावद्विवक्षितं। अर्वाग्वाग्दा
नात् अत्र चौलात् तृतीयवर्षाद्वोर्ध्वं वा ग्दानपर्यन्तं स्त्रीषु मृतासु त्रिपुरुषविषये ज्ञातिरहोरात्रेण
शुध्येत। तथा च याज्ञवल्क्यः अहस्त्वदत्तकन्यासु बालेषु च विशोधनमिति। इदं चाकृतचूडा
यां सद्यः शौचविधानात् तदूर्ध्वं अविशेषेण वाग्दानात् मर्वाक्तं स्कारकर्मणः। त्रिरात्रात्तु भवेच्छु
द्धिः कन्यास्वह्नो विधीयत इति गीरोव चनेपत्र पुमपते त्रिरात्रं तत्र कन्यास्वहोरात्रविधानाद्
तीयवर्षादूर्ध्वं वा कृतचूडायामपि प्रवर्तत इति बंधुरणाम्भिप्रायो लक्ष्यते। त्रिभिः पयमना
दूर्ध्वं गोत्रं सकं च। वाग्दानादूर्ध्वं मुपयमनाद्विवाहाद्वार्वाक् स्त्रीषु मृतासु भर्तृगोत्रं स्वकं पि
तृगोत्रं च सप्तपर्यन्तं त्रिभिरहोरात्रैः शुध्येत। तथा च मरीचिः अवारि पूर्वं पत्तातुयाने
व प्रतिपादिता। असंस्कृतानां तु स्याहिया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतमिति। विवाहादूर्ध्वं तत्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२०

ति॥ जन्मामौपेतस्य मातापित्रहर्शानिशाहादशाहानिपत्तं मासंवर्णाः क्रमेण प्रुवपउवि
तरूद्वइजातिस्तपह्र जन्मानिपूर्णप्रसवेउपेतस्पैपेतउपनीतस्तन्मसावपिचउमन्नमन
सपिंडब्राह्मणाक्षत्रियवैश्यशूद्रावर्णाः क्रमेणाद्दशाहादशपंचदशत्रिंशत्वाहोरात्रामप
शुचयः स्युः उचितस्तुतहि जप्रुश्रूषादिस्वधर्मानुष्टानपरः सइस्तपहंपंचदशरात्रमशुचि
ःस्यात्तथा चयाज्ञवल्क्यः दशरात्रमतःपरं। त्रिरात्रंदशरात्रंदशरात्रंवाशावमाशौचीमथ
ः स्यात्तथा चयाज्ञवल्क्यः इति॥ उप
ते। क्षत्रसह्यादशाहानिविशः पंचदशैवतु त्रिंशद्दिनानिशूद्रस्यतदर्धंन्यायवर्तिनइति॥ उप
नयनस्यचमर्त्यावधित्वेत्रैवर्णिकपुरुषविषयं। स्त्रीणां द्वयोस्तुविवाहस्यप्रवेगावधित्वंजासाशौ
चेवपानिमित्ताशौचेवोक्तरावधित्वंदृष्ट्यंविवाहिकोविधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृत
इमस्योपनीतपुरुषाधिकारिकधर्मेषुस्त्रीणांविवाहितानामधिकारप्रतिपादनार्थत्वान्
ततोरतानांभर्त्तुरवाहि। सजातंकमशौचंस्यान्मृतकेजातकेतथेतिब्रह्मपुराणीयविशेष

वचनाचास्त्रीमङ्स्योश्चसमानधर्मत्वात्। वहुकालमविवाहितस्यमङस्यषोडशाद्वर
र्ध्वमासाशौचं। अनठभार्यः मङस्तषोडशाहूर्ध्वमरणात्। मरकेसमधिगाछेद्वेन्मासन्तस्य
पवांधवाः। शुद्धिंसमधिगाछतिनात्रकार्याविचारणातिशारव्रस्मरणात्। अत्रदहस्य
तैसयः शौचंतथैकाहस्यत्र्यहश्चतुरहस्तथाः षट्दशाहादशाहाश्चपक्षोमासस्तथैवच। म
रणांततथा चान्यद्दशपक्षास्तुसुतकंस्तपक्रम्यग्रथार्थंतोविजानातिवेदमेगैः समन्वित
। सकल्पसरहस्यंवचक्रियावांश्चेत्स्नतकं। एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्यतोग्निवेदसमन्वितः
। हीनेहीनतमेचैवत्र्यहश्चतुरहस्तथेत्यादिनाएकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योग्निवेदसमन्वितः त्र्य
हात्केवलवेदस्तुद्विहीनोदशभिर्दिनैरित्यादिस्मरणंतत्रैवब्राह्मणस्यत्रिपक्षेदशाहेनस
कर्मनिरतः शुचिः तथैवदशाहेनवैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्। मङ्दाविंशतिरात्रेणशुध्यतेमत
सूतकेत्रिंशाहेनानिमङ्सूद्रस्यतदर्धंन्यायवर्त्तिनइत्यादिवचनेभ्यश्चेद्वैश्यशूद्राणामपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८

पार्थिवविशेषेणाहादयपुरःसरं संकुचिता शौचकल्पाः प्रतिपादिताः सर्वेषामेव वर्णानां सूत
केमृतके तथा। दशाहाच्छुद्ध्येते विप्राविति याज्ञवल्क्योक्तवान्। पंचदशरात्रेणाराजन्यो विशं
तिरात्रेण वैश्यः इत्यादिवचनैः स्वसामान्यतः उच्चावचाश्चाशौचकालाः प्रदर्शिताः तत्र
पञ्चस्थिता शौचकल्पप्रतिरात्रेण पादकानां तावदग्निवेदकार्याग्निहोत्रादिस्वाध्या
यवास्थिताशौचकल्पप्रतिरात्रेण पादकानां तावदग्निवेदकार्याग्निहोत्रादिस्वाध्या
विषयता स्वार्जनं विनासीदत्कुटुंबाभ्यस्तानि कादिकर्तृकत्वदर्शनात् पयोगात् स्वार्जनवि
षयता च विज्ञानेश्वरादिभिः प्रपंचेन प्रतिपादितेव। सामान्यतः प्रवृत्तानां तु मनुप्रायश्च
त्वाद्दिनेहाल्पमतिविरोधाच्छिष्टसमाचाराभावाच्च यद्यपि तेर[illegible]ीयत्वमेवोक्तं
यथा पि भेदाद्यक्रापकल्पाल्पकालाशौचप्रतिपादकानां तावद्यस्य यावत्तिकालेयत्नवि
नार्वभावत्वस्य तद्विषयेतावत्कालाशौचप्रतिपादकत्वेन पर्यवतुल्यतैव। अन्यतरापदशाह
शावमाशौचं सपिंडेषु विधीयते। अर्वाक् संचयनादस्थ्नां त्र्यहमेकाहमेव वेति सामान्यापद्द

जन्मप्रभृति मनुवचनं कुसूलधान्यको वा स्यात्कुंभीधान्यक एव वा। त्र्यहैहिको वापि भवेदश्व
स्तनिक एव वेति प्रागेव प्रतिपादितचतुर्विधगृहस्थाभिप्रायमित्युक्तं मिताक्षरायां। अ
धिककालाशौचप्रतिपादकानां तु जातिमात्रत्वविषयादिविषयतेत्यपि वक्तुं शक्यमित्या
दिरन्यत्र विस्तरः सोऽयं कविषयोच्चावचाशौचकल्पप्रतिपादकानामप्येषैव व्यवस्था। अ
थवस्क्वदशाहादशाहादिमृताशौचकल्पा युगांतरविषयाः। तन्न साध्यापसापत्रमघस्य
कोऽचनंतपात्तिस्मृत्यंतरात् दशाहराववेपसपिंडामरणेसति। कल्पांतराणि कुर्व
णाःकलौ भवतिकिल्विषीति हारीतवचनाद्वेमाहरातत्वप्राप्रचरणादियह णात्सजातीय
विषयमवविजातीयेषु तु ब्राह्मणादेर्म घेवासक्तौरिषु ताक्ष नंतरे षड्राकांतेत्र्यहोऽथ
तरे एकरात्रं। तथा च हारीतेनोक्तं। दशाहाच्छुध्यते विप्रो जन्महानौ स्वयोनिषु। षड्भिस्त्रिभि
रथैकेन क्षत्रविट्शूद्रयोनिषु इति। बौधायनेन तु तस्य जात्याशौचमेव तत्रापीत्युक्तं सेव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२

विट्शूद्रजातीयायोस्फविप्रसंबांधवाः। तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यत इति। अन
योश्चापत्पार्जातिमात्रस्य धर्मपरभवयत्वेनापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था। मूर्धावसि
क्तादेर्ब्राह्मणादिषु तु जातमृतजाशौचे दशैवं। तथा च विष्णुः। ब्राह्मणस्य क्षत्रियवि
ट्शूद्रेषु षड्रात्रत्रिरात्रैकरात्रैः क्षत्रियस्य विट्शूद्रेषु षड्रात्रत्रिरात्राभ्यां वैश्यस्य शूद्रेषु सपि
डेषु षड्रात्रेणाशुद्धिः हीनवर्णानां तत्रेषु सापिंडेषु जातेषु मृतेषु वा तदाशौचव्यपगमेशु
द्धिरिति। मूर्धावसिक्तादीनां सजातीयसपिंडेषु तु क्षत्रियादिजाताशौचं ब्राह्मणाः क्षत्रि
यायामुत्पन्नः क्षत्रियात्क्षत्रियवैश्यायामुत्पन्नो वैश्यपराक्वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्नः महुवे
मूर्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादिधर्मलाभप्रतिपादनार्थत्वात्तस्तोषप्रतिलोमजाना
न्तु प्रतिलोमा धर्महीना इति स्मरणादाशौचं नास्त्येव केवलं जनने मरणे न मूत्रपुरीषोत्स
र्गात्मलापकर्षणार्थं शौचमात्रमिति विज्ञानेश्वरः। माधवाद्यप्यत्र स्मिन्नमित्रेण इस्ययदा

३

शौचं तस्मिन्नपि तेषु प्रतिलोमानां इवर्णसंकरा इति ब्रह्मपुराणात्तत्तथा सत्यपि सापिंड्ये त्वनौर
सपुत्रेष्वेव जातेषु तत्स्वेषु मृतेषु वा बीजिक्षेत्रिणः प्रतिलोमभिन्नान्याश्रितासु पत्नी
षु प्रसूतमृतासु च पूर्वापरपत्नीष्वात्रिदिनमाशौचं न तु दशाहादि। तथा च त्रिरात्रेणाशुध्येदिति
नुहन्तो विष्णुः। अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च। परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृता
सु चेति। अनौरसपदं न च क्षेत्रजौरसो धर्मपत्नीज इति परिभाषितौरसभिन्नागतं स्वते। तेन बी
जिनोऽपि क्षेत्रजादौ त्रिरात्रसिद्धिः। अन्यतरा वृहस्पतिना अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसु
तेषु च तस्रक्तं। यत्सौरसरत्नदाने नक्तं येनाचान्यस्य पुत्रीकृतस्तत्र पूर्वपितृणां त्रिरात्रमेपूर्वस
वधूनिर्हृतेष्वनहदशाहाहीति प्रतिभाति। परपूर्वागृहरणाद्धयपधापिहितो। यपतुरेवा त्रिरा
नाभिः तमतीयतेतथापि बाहुस्यमेन्याश्रितगृहरणात्मबैस्याभि। पिर्यपातिसापिंडानामु
र कात्रं। तथा च मरीचिः। स्वकेकेसृतकेचैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः। एकाहस्तु सपिंडानां त्रि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रात्रेयत्रैवेपितुरितिपितृअहरांपत्सुपलक्षणां।हारीतोपिपरपूर्वासुभार्यासुपुत्रेषुकृतके
षुच।भर्तृपित्रोस्त्रिरात्रस्यादेकाहंनुसपिंड इति।याज्ञवल्क्योनतुपित्रोः प्रमोऽपि काहतत्र
अनौरसेषुपुत्रेषुभार्यास्वोमगतासुचेति तस्मात्सनिहितविषयत्वनिर्गुणविषयत्वे
वास्त्रिरात्रैकरात्रयोः सवर्णविषयत्वेनव्यवस्थेत्यपिकश्चित।एकाहप्रत्येवसपिंडानांस्नान
मात्र।एकंचअसमाश्रितेषुदारेषुपरपूर्वासुतेषुच।गोत्रिणाः स्नानशुद्धः स्फास्त्रिरात्रेणोव
मात्र।एकंच असमाश्रितेषुदारेषुपरपूर्वासुतेषुच।गोत्रिणः स्नानपारसंतसमा
नसितितिप्रजापतिवचनेसमभिव्याहारात्संविपिन्नतत्सपिंडत्रिरात्रस्नानयोःसंतसमा
नविषयत्वंयद्यपिप्रतीयते तथापित्रिरात्रविषयेसपिंडानामरीचिहारीतवचनाभ्यामेक
हविधानात्समासात्तः समानविषयत्वागीकारेणएवंक्वचांतरविषयविभागः कल्पनी
यः।एवंचसद्यःशौचानुवृत्तौअसमपूर्वासुभार्यासुपुत्रेषुकृतकेषुचेतिवोस्वालिखितवचनमपि
भार्यापुत्रशब्दयोःसंबंधशब्दत्वादुपस्थितयोःपतिमित्रोःसपिंडानामिसंध्याहरेत्[illegible]

विषयमेवव्याख्येयं।अस्वधर्मजातीयभार्यास्याहत्रीयपुत्रविषयमित्यपिकश्चित।भिन्नपि
तृकसोदरेचजातेएकाहः मृतेत्र्यहः।तथाचमरीचिः।मात्रैकयाद्विपितृकौभ्रातरावन्यगोत्र
केकसोदरेचजातेएकाहः मृतेत्र्यहः।तथाचमरीचिः।मात्रैकयाद्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्र
ते।एकाहंसूतकेतत्रत्रिरात्रंमृतकेतयोरितिप्रस्थयतोचापरमातिकुलेजपंडबालकेचास्तव
स्यात।असगोत्रसपिंडेबालप्रस्थयतोसमासिनिपंडकेनतोयप्रक्षेपतोचापरमाति
मृतेत्र्यहमुः स्नानमात्रमेवशुद्धिहेतुःस्यात्सर्वेषां।तथाचपराशरः।देशांतरमृतेश्रुत्वाक्ली
वेवैखानसेयतौ।मृतेस्नानेनशुध्यंतिगर्भस्रावेचगोत्रिणइतिइदंचस्नानमोर्ध्वदेहिक
कर्मभिन्नविषयसंनिहितसपिंडत्वाघनापाघनिमित्तेकाशौचमात्राभावाहस्नेनोर्ध्वदेहि
कानुष्ठाननिमित्ततद्दृष्वाहपवाहाभावान्।एवमयोपियतत्सौर्ध्वदेहिकमेवनास्ति।कुल
ग्रहणमाशौचप्रयोजकनापघसंबंधमात्रोपलक्षणार्थांपोषितो।विप्रगुरुस्त्वानतावत्तिचाह
नैवोषितागावीविप्रारागुरुसरस्वर्णापमंत्रवलितसंबंधिनादिनमहाणत्रमाशौचात

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

याचस्मृतिः। ब्राह्मणार्थे विपन्नानां योषितां गोग्रहेपि। आहवेपि हतानां च एकरात्रमशौ
चकमिति॥ आहवहते विशेषमाह पुद्धविद्धेचसद्यः। विद्धशाद्येन्मृतलङ्घ्याणार्थः। सूक्ष्मनि
मृते सद्यः स्नानमात्रेणाशुद्धिः। एकरात्रादिविषयत्वात् अत्रापलायिते युद्धहते विशेषद्योतना
र्थोपक्षशाब्दार्थश्चरात्रः। तथा च मनुः उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च। सद्यः संतिष्ठते यज्ञ
स्तथाशौचमिति स्थितिरिति। अत्रोद्यतैरित्यादिविशेषणबलाद्युद्धमृतप्रतीतिः। तथा
च पूर्ववाक्ये युद्धहतेन कालान्तरमृतविषयं। अत्र तु और्ध्वदैहिके कर्मपर्युदासो भासि सद्य
संतिष्ठते यज्ञ इत्युक्तत्वात्। पञ्चांसकमे ५ शावे तीते दशाहाद्... तिविषुयवेगप्राक् त्रिमा
सात्त्रिरात्रं पक्षिणा षण्मासात् एकाहं नवमासाद्वर्षं त्स्यात् ततः स्नानमात्रं विषयगोचर्धसमासा
लत्त्राहे देशान्तर भिन्नेषाश्मिन्देशे आशौचभागिनः स्नातितस्मिन्भवेद्शशौ उत्तम्ने दशाह
प्रभृति दशाहादिके आस्मरणे त्वादि जातिमयुक्ते शावमृतिनिमित्ताशौचे तीते ज्ञाते सति

हादिकालपरिछेद्याशौचनिमित्तमृतमरणो दशाहादूर्ध्वं ज्ञातं स्तीति यावत् त्रिमासाततन
यमासस्समाप्ते प्राङ्मासत्रयमध्ये त्रिरात्रं। तदूर्ध्वं षण्मासमभिव्याप्य तत्समाप्तिपर्यंत
तपक्षिणी आगामिधनं नामाहद्वयपुक्तामध्यगतारात्रिः। तदूर्ध्वं नवममासमभिव्याप्य
तत्समाप्तिपर्यंतमिह विषये दिनमहोरात्रं तत्तोनंतरं उदकदानसहितं स्नानमात्रं कालान
रपक्षमुद्दिहेलुः स्यात्सपिंडानां न पुनर्ज्ञातिसम... एगोद्दे एशौचनिमित्ततायां ततत्वा
रमृतसंदशाहादिभवतीमर्थः। तथा च वृद्धवसिष्ठः मासत्रये त्रिरात्रं स्यात्षण्मासे
पक्षिणी तथा। अहस्तु नवमादर्वाक् ऊर्ध्वं स्नानेन शुध्यतीति स्नानेनोदकदानमप्युपलक्षितस
र्वेषां वत्सरस्योपरि तेदतोरकं शुचिरिति पञ्चवभावचनात्। ...मानवसंवत्सरव्यतीते तु स
दूवापो विशुध्यतीसिवकस्मरणांतकालनियमं। ... चवाक्यद्वये संवत्सरमहणात
दूर्ध्वमपि स्नानमात्रार्थेन तु वर्षमध्ये मवमादूर्ध्वमपि ...शौचाभिप्रायेणाउदाहृतवाक्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ष्टवचनात्। शावग्रहणेनदशाहाद्याशौचनिमित्तम् तस्यजननस्यदशाहाद्यनंतरं श्रवणेपि
नृपत्तिरित्ता नामाशौचनास्ती तिदर्शयति। तथाच देवलः नाशुद्धिः प्रसवाशौचव्यतीतेषु
दिनेष्वपीति। पितुस्तु स्नानमात्रमस्त्येवनिर्देशोत्तातिमरणेश्रुत्वापुत्रस्यजन्मच। सवासाजलं
मग्नः शुध्यतीतिमानवइतिमनुवचनात्। एतच्चपुत्रग्रहणंजन्मप्रतिक्रांताशौचाभाव
स्यज्ञापकंत्वमपरेषांश्रुत्वाजन्मचनिर्देशमितिवावसूत। दशाहात्प्रभृतीत्यनेनत्रिरात्राघ
शौचनिमित्तम् तानुपनीतादिमरणेप्यतिक्रांताशौचंनास्तीतिदर्शयति। तथाचवा
पारः उपनीतेतुविषातेमतस्मिन्नेवातिकालजमिति। अत्रपद्यप्रपन्नीतग्रहणादनुपनी
तपर्युदासेप्याचार्यमातृकादिमरणेतिक्रांताशौचंप्रसज्येतएवतथाषित्रिरात्राहोरात्रा
द्याशौचनिमित्तमरणेत्रिरात्राद्यनंतरंज्ञातेऽपकर्षसोपिनस्नात्रिरात्राद्याशौचविधानस्या
युक्तत्वादतिक्रांतदशाहंमितिचमधुवचनेस्पष्टमत्रदशाहग्रहणाद्दशाहेद्विजातमाशौच

विषयत्वमेवातिक्रांताशौचविधेर्युक्तमित्यभिप्रेत्यदशाहात्प्रभृतीत्युक्तं देशांतरेविशेष
स्पवसमारणात्वाद्विषयादित्युक्तं। अंतरातुक्सरातिदेवलेनतत्पथोक्तं। अत्रापित्रात्रिरा
त्रस्यात्यराग्रासात्यादिरणीततः परमेकाहमावर्षादूर्ध्वंस्नातोविशुध्यतीति। स्नानविष
यप्रदर्शीकमिता त्राग्रेय्यत्रावीकत्वत्सार्ताजकोरभिप्रायनविद्मः। अत्रापात्रनवमा
दूर्ध्वमविशेषरास्नानमुक्तं। स्नानेदेशांतरस्थेतु। देशांतरस्थेतुजाताशौचनिमित्तता
तिमरणेदशाहाद्यकृत्तंरजातेन्यविशेषरास्नानोदकहानमात्रंनतुत्रिरात्रादि। तथाचस्म
रणेदेशांतरमतश्रुत्वेत्यादिपूर्णोदत्वोदकमुत्तिरितिचपूर्णेप्राशौचकाले। पराशरव
चनमपि। अवश्निसरणेचदेशांतरमतेतथा। बालेप्रेतेचसंमस्ते सद्यःशौचविधीयत
इति। अत्रापित्राहिताग्न्यमपवनविहितस्यवर्षाभ्यंतरेत्रिरात्राद्याशौचस्यदेशांतरम
तेपिप्राप्तौकंपसद्यःशौचमित्याशंकानिवृत्त्यर्थंविशेषविहितेनसद्यःशौचेनविरोधा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९३

त्रिरात्राद्देशांतरस्थामरणे निषेधमुखेनानुवादपूर्वकं देशांतरमृतत्वस्य विलक्षणत्वमुक्तं तत्र वर
तो देशांतरमृतः कश्चित्सगोत्रः श्रूयते यदि स त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेदि
ति। समानगोत्रः पारशवः सपिंडपराः। सगोत्रमुच्यत इति परिभाषितेषु चतुर्दशपुरुषान्त
पुरुषगोत्रेषु समानोदकेषु विवरण्वीकोऽयं त्रिरात्रादि घटितो नाशौचस्य प्रातरेलंतनि
पातानुवादासंभवात्। मन्नुमाधवेन पर्यवंचनं संभवति तराभ्यंतरे पद्मसपिंडविषयत्वं तु
संवत्सरादूर्ध्वं सपिंडविषयमिति पराशरवचनद्वयं व्याकुर्वता देशांतरमृतत्वमिति ज्ञातोऽशौ
चत्रिरात्रादिभोगी कृतं तत्सपिंडविषये परकोत्रासंदूषसयुपेंव चनगतदेशांतरमृतग्रहणस्य
सपिंडविषयत्वेऽस्य त्वाकानिराजत्वादुत्तरवचनस्य च संवत्सरादूर्ध्वविषयत्वेऽस्य व्यापारः सं
वत्सराभ्यंतरस्य विहितस्य त्रिरात्रादेस्तदूर्ध्वमसंभवाद्वक्तव्यत्वेनैवानुवादसंभवात्तेन प
युक्तमादृशुक्तं। वस्तुतस्त्वेवं च तस्यासपिंडविषयत्वार्थं संवादत्वेन वा लेदेशांतरस्य च प्रयोगि

ऽक्लमं स्थितं। सर्वासामलमामनुष्यत्वरातु किंमुध्यनीतिमनुवचनमुपन्यस्य तत्र देशांत
रस्थत्वेन चासपिंडो विशेषितः इत्युक्तं तन्मते कं चकारस्थवरणादूत्तं तापुक्तं। पद्मव्यवी
करिंषु त्वभिज्ञानिशेषस्मात्स्वादिवानिशं। व्यहः संवत्सरादूर्ध्वं देशांतरमृते षष्टीतिदि
वानिशाशब्देन पक्षिण्यभिधानस्यासंभवाद्व्यागतार्थमिव भासमानं इतरयोर्वचनद्वयं
स्तुवचनमुदाहृत्य तत्र देशांतरशब्देन न परिभाषितदेशांतरग्रहणं किंतु भाषितमात्र
ग्रहणाद्देशांतरमतोऽपमई ज्ञिपराशरवचनगतदेशांतरग्रहणावृद्धि तत्सर्वं वचनादेशा
तरमृते समस्तसमर्थभिनोक्तं। महानद्यंतरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः। वाचो यत्र विभिद्य
ते तद्देशांतरमुच्यते। देशांतरं वदंत्येके षष्टियोजनमायतं। चत्वारिंशद्वदंत्यन्ये त्रिंशदन्ये
तथैव चेति। एतेषां च पक्षाणां देशभेदेन व्यवस्था। बृहद्विवेके नु षष्टियोजनांतर
व्यवधानं तत्परिभाषाभेदगिरिमहानदीव्यवधानानि चातिलघुत्वादूत्वयमेवानिष्कर्षेणा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्तं। मातापित्रमरणोपवादमाह अथपितृविषये देशकालाविशेषात्संस्मातावपि
तावपित्तरौतद्वपेतुमरणोदृशाहाघकत्तरं यदाकदाचिद्यस्मिन्कस्मिन्नपि देशेज्ञाते दे
शकालाविशेषात्स्वदेशविदेशरूपदेशाविशेषत्रिमाससंवत्सरादिरूपकालाविशेषात्
नालोचावरणदृशाहद्वादशाहघाशौचपुत्रैः कर्त्तव्यं। तथा च पैठीनसिः। पितरौ चेन्मृतौ
स्यातां दूरस्थोपि हि पुत्रकः। श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति। अपिशब्द
स्य सदूरस्थोपि हि पुत्रकः। अतद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदिति। अपिशब्दा
कालान्तरेपि। अपवादान्तरमाह मातुः सपत्न्यास्त्रिदिनं देशकालाविशेषादिति पनु
वर्त्तते। मातुः सपत्न्या मरणे आशौचकालोन्तरं यदाकदाचिद्यस्मिन्कस्मिन्नपि देशे ज्ञाते त्रि
दिनमाशौचं पुत्रैः कार्यं। तथा च स्मृत्यंतरं पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्ज्जं द्विजोत्तमः। सं
वत्सरे व्यतीतेपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति। इदमतिक्रान्ताशौचं समानं इदमाशौचकालापि
क्रांतायदशौचमुक्तं तत्सर्वेषां समानं वर्णा दारिं। तथा च माघपादः तुल्यं पा

सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव चेति ६ पित्रोर्गृहे सप्तमप्रसवमरणयोरेकरात्रत्रिरात्रे स्यातां पित्रादि
काना मातापित्रोर्गृहे सप्तमाद्याः परिणीतायाः दुहितुः प्रसवमरणे च यथाक्रमं पित्रोरेकरा
त्रत्रिरात्रे स्यातां प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रं। अनयोर्पदयोर्यथासंख्याव्रातृणां मातापित्र
गृहे तासु सप्तमादूर्ध्वं तदभावे साक्षेभगिन्याः प्रसवमरणे च पूर्ववदेव एकरात्रत्रिरात्रे। तथाच
विष्णुः संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं
चेति पितृपक्षस्यातिशेषः। तदुयक्तमातापक्षपदे नभ्रातरवर्ग स्वंतेवाकान्तरे शाभगिनीमर
णे त्रिरात्रविधानात्पतिगृहेतु सप्तम्याः प्रसवमरणयोः प्रसवेतावत्सर्वेषां पित्रादीनामाशौचा
भावः प्रापकाभावात्। मरणे तु पित्रोस्त्रिरात्रं भवत्येव वैजिकादभिसंबंधादनुरुध्यादशाहं प्रम
त्ताप्रत्तासु योषित्सु संस्कृतासंस्कृतासु च। मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि
धीत्यादिसामान्यमनस्मरणाभ्रातृत्वेवाशौचकल्पान्तराश्रवणाद्धि सुवाक्याप्रतापि गृहे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८

यहणास्य च प्रसवप्रहे विषयत्वेन सार्थकात्। आन्तराणां तु वक्ष्यमाणापरिहाराणां। त्रिरात्रस्य गृहेष
स्यागतः कश्चिद्दसपिंडः कथंचन। तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रेण तु संशयः इत्यंगिरोवचनेनास्य
गृहमरणे व्यवस्थापितत्वात्। [illegible] वचनमुक्तवत्समानविषयविषयत्वसंभवात् तत्परिहारा
र्हिकल्पात एव विकल्पितत्रिरात्रव्यवस्थापकमेव लाघवात् न तु स्वगृहे यत्किंचिदसपिंडमरणे
असपूर्वत्रिरात्राशौचविधायकं गौरवात् वाक्यांतरविहितैकरात्रविरोधाच्च। असपिंडपदेन
चजात्याशौचानर्ह उच्यते [illegible] वसतियत्र त्रिरात्राद्यवनियमेनोक्तं तत्र स्वगृहे मृगृहे वाम
रणोत्तरैव। यत्तु त्रिरात्रे पक्षिणीपाराकरात्रे एतदविकल्पितमुक्तं तत्राङ्गिरोवचनात् त्रिरात्र
स्य स्वगृहमृतविषयत्वं इतरस्य तदितरविषयत्वं। एकाहविकल्पितायां पक्षिण्यामप्येवमे
व व्यवस्था यत्र तु त्रिरात्रं पक्षिणीविकल्पितमुक्तं यथा मातुलादौ तत्र त्रिरात्रस्य एवैतत्कविषयत्व
मवपक्षिण्यास्तु मैत्र्याद्यशौचयोग्यविषयत्वं मा पदं निर्विषयत्वापत्तेः। तस्य तु मातुल

लादिमात्रविषयत्वमिति फलतोंगिरा व्यवस्थाप्रकारः प्रसंगादत्रैवोक्तः। [illegible] विरुत्वमदपि व्यवस्था
पकं वक्ष्यामः। पक्षिणीतरातु अंगिरोवचनस्याविधितमप्रपाम्यसर्वेवोक्तिवक्ष्यमाणविष
येन्त्रौ अत्र भागिनगृहे मरणे त्रिरात्रमुक्तं जन्मनि त्वत्र विरोधात्यसंहार्तत्रेत्तदुपेक्ष्य [illegible] दुहितु
समहाक पित्रा गृहात्पत्रम्रैतागपित्राऽप्राहृताप्राप्तकं तदपिमलाभावादयुक्तं [illegible] पत्र
मरणे वा पुत्रास्त्रिरात्रं पित्रोर्मरणे वा तु पुत्र्याः परिणीता दुहितुस्त्रिरात्रमाशौचं तथा च
कूर्मे पित्रा समस्त्रीणां मृते मातुकश्च भवेत्। त्रिरात्रेणो विशुद्धिः स्यादित्याह भगवान्
मनुः। अन्यत्र तु मातुपुत्रादि वेद्याशौचं एकैघात्रयमातामहे तु हि तत्सुत श्रोत्रिये विकल्प
यायाः स्वीयपुत्रिसंज्ञे। आचार्ये उपनायके वेदाध्यापके मातामहे तु हित सुतश्रोत्रिये आत्र
लितैकशाखाध्यापिनि कात्विजि सयाजे समानीय यजमाने भागिनेये च प्रेते शिष्ये दौहित्रा
र्याः स्त्रिरात्रं समुच्चयः [illegible] त्याद्यदशान्ते इहस्त्वतामहा चापि श्रोत्रियेषु अभितो
[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१६

१८ ति। [illegible]विदेवसमानग्रामे एणो मैत्री प्रातिवेश्यत्वादिना संचारेणावोपसंपन्ने त्रिरात्रं इष्टवं
श्रोत्रिये उपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति स्मरणात्। अनुपसंपन्ने तु समानग्रामीणाम
त्रेणाहः सब्रह्मचारिणि समानग्रामीणे च श्रोत्रिय इति वचनाद् [illegible]हः। अस
मानग्रामीणे त्वाशौचाभाव एव। दौहित्रभागिनेययोश्चोपनीतयोः पक्षिणी। अनुपनीतयो
स्त्वहः समाचारः अथ पक्षिणी। संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते। संस्कृते तु त्रिरात्रं स्या
दिति धर्मो व्यवस्थित इति वृद्धमनुवचनात्। [illegible]। मते च ऋत्विजि याज्ये च त्रिरात्रेणा वि
शुध्यतीति। एतच्चाचार्यमातामहादि त्रिरात्राद्यमासन्नेषु पिंक नारि। एतदनुसंनिहित
धिकार्य तत्राभावात् स्वयमेव तेषामौर्ध्वदेहिकं करोति तदा संपूर्णमेवाशौचं। गुरोः प्रेतस्य शिष्य
स्तु पितृमेधं समाचरन्। प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यतीति मनुवचनात्। त्रिदिवस एम
मशुचिः सोदकस्य अथात्र यद्यपि सपिण्डानुपुरुषं सप्तमो विनिवर्तते। समानोदकभावस्तु ज

न्मनाम्नोरवेदन इति मनुना सप्तमपुरुषादूर्ध्वं यावज्जन्मनामज्ञाने सोदकत्वमुक्तं तथाप्य
त्र गोत्रजेष्वेकरात्रं सापिण्ड्यसमाप्तावहश्च सप्तमपुरुषादूर्ध्वं चतुर्दशपुरुषपर्यंताः सोदक
पदेन गृह्यते। सासोदके उभयत्र सोदकांतरप्रसवे उपनीतं सोदकांतरमरणे च त्रिदिव
स्त्रमशुचिः स्यात्। तथा च मनुः। जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते। शावस्य शावि
शुध्यंति कस्मात् कदापि न इति। इदं च त्रिरात्रं त्रिरात्रं दशरात्रं दशरात्रं च शावाशौचमाशौचं च मिथ्य
तद्दशाहादिकालेषु दशरात्रतुल्यकालत्वेनोक्तत्वान्नतो भिन्नविषयमपि। प्रसवे उपनीतम
रणे चैवेदितव्या। अर्वाक्तु स्नानमात्रं कल्प्यं। पक्षिणी शौचमतिगुरुहितसुतस्याध्या
पिं धनपुत्राते मासि स्वस्रसुमित्र श्वश्रुर भागिनिका भागिनेयश्यालो। मातामह्यो च पित्रोः
श्वशुरे च विरते मातुले मातुलान्यां दौहित्र भागिनेयावनुपनीतौ। एकस्मादुरागेदुकाल
सहवेदमधीयानः सहाध्यायी। आत्मनः पितृष्वसुर्मातृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्रा आत्मबंधवः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९७

२० पितुः पितृष्वसुर्मातृष्वसुर्मातुलस्य च पुत्राः पितृबंधवः मातुः पितृष्वसुर्मातृष्वसुर्मातुलस्य च
पुत्रा मातृबंधव इति बंधुत्रयं। अतश्च स्मृतिसहाध्यायिपदे च सहाध्यायिशालाशी चाथ शिष्याः प्रसिद्धाः
कर्मकारी नाम यावत्कोमशोमातामह्या दौहित्रे च विरतेत्रा त्रिरात्रादिनिरूपकसंबंधिनो या आ
नोपा ह्रिरात्राशौचं किंतपं दस्वलिंगविपरिणामेन मातामह्या दौहित्रेनुषंगः। तथा च यमः। श्व
श्रुर्यो भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले। पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशामिति
तथा। मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वंगनासु च। आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदीति।
अत्र गुरुः केवलाध्यापकः मातुलपक्षिणीरात्रिः शिष्यालिग्बांधवेषु चेति गौतमोपि। पक्षि
णीं असपिंडे योनिसंबद्धे सहाध्यायिनि चेति। योनिसंबद्धमातुलमातृष्वस्रीयपैतृष्वस्री
यादयः। अथ यासज्योतिर्वा स्वविषयपतौ ग्रामनाथे च नष्टे। स्वदेशाधिपतौ स्वग्रामाधिप राम
तौ च नष्टे सज्योतिराशौचं। मृतिकालीनेन सूर्येण सह रूपेण ज्योतिषा सह वर्तते ...

मृते ह्निनं रात्रिमृते रात्रिरित्यर्थः। तथा च मनुः। प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितइति
हृद्गु मनुरपि। मामेश्वरे जलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि। शिष्ये पंचत्वमापन्ने स्वचिर्नक्तेदृशे
नाहिति॥८॥ शिष्योपाध्यायवत्पुत्रपगुरुतनयाचार्यभार्यासगोत्रानूचानश्रोत्रियेषु स्या
हस्वरन्तो मातुले चैकरात्रं। शिष्यएकदेशमध्यापितः। वेदविधार्थिमात्रं वा उपाध्यायएकदे
शाध्यापकः। गुरोराचार्यस्य तनयः। सगोत्रश्चतुर्दशपुरुषादूर्ध्वं यावज्जन्मनामज्ञानं। अनूचा
नोंगाध्यापकः। श्रोत्रियः समानग्रामीणः। शिष्यादिषु मातुलांतेषु नष्टेषु स्वगृहे परस्मात्
पिंडस्येतन्न्यूनसन्तौ च निरूपकसंबंधिनामेकरात्रमाशौचं। तथा चाह हारीतः गुरौ तोपा
सवल्लाः गुर्वेन वासन चान नाम तुलश्रोत्रियेषु चेति। अत्र गुरुरुपाध्यायः मुख्यगुरोपि
वरिसपिंडः मनहशाह सत्वात् असपिंडाचार्ये चात्रिरात्र सन्नान। मातुल ग्राह राबांधवानामु
पलहराम्प्रिति विज्ञानेश्वरः। मनुरपि। त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्ये संस्थिते सति। तस्य पुत्रे च प

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२१ ल्पं चद्दिवारात्रमिति॥ स्थितिरिति विष्णुरपि॥ असपिंडे स्वगृहे एकरात्रमिति। जाबालिरपि। एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतं। मातृबंधौ गुरौ मित्रे मंडलाधिपतौ तथेति॥ गौत्रि
सब्रह्मचारिणि। एकाचार्योपनीतः सब्रह्मचारीति। तस्मिन्नष्टे रात्रिमहोरात्रं वाशौचमिति। सब्रह्मचारी कुर्यात्। तथा चाश्वलायनः एकाहं सब्रह्मचारिणीति। अथ तु कथमपि स्वल्पसंबंध
युक्ते स्नानं वासो युतस्यात्। कथमपि केनचित्प्रकारेण स्वल्पेन एकाहाद्याशौचयोजकत्वेनायुक्तेन संबंधेन युक्ते जामातृ च श्यालकादौ नष्टे वा सो युतस्नानं स्यादित्यभियोगिनां। तथा
च वृद्धमनुः॥ अगम्यासु स्त्रीषु मातृपितृष्वसृषु मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते। श्यालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यतीति। भ्रातृभगिनीदौहित्रभागिनेयेषु सद्यः शुध्यभि
धानं देशांतरविषयं। अत्र चैतासु गृहस्थेयस्मातिषु च यत्रैकस्मिन्नेव विषये नानाविधाशौचकाल प्रतिपादनं भाति तत्राशौचं भ्रातिरस्याहमहार्हपराप्रदीक्षमकारणमीमांसकाराति

शयतश्चाभावाभ्यां वेत्यागेतो व्यवस्थाद्रष्टव्या। आचार्यपाठ्यायशिष्यसहाध्यायिषु नित्यानि
ध्ययनत्वानिवृत्ताध्ययनत्वाभ्यां सकलैकदेशाध्ययनेन च। ऋत्विग्याज्ययोर्गृहस्थकालत्वेन
श्रोतस्मार्तभेदेन चेति दिक्। इदमपि सकलसर्ववर्णेषु तुल्यं। इदं सूक्तं यथोक्तं सपिंडाशौ
च कृत्स्नमाशौचं सकलमपि सपिंडानां तद्वाशौचादिकं सर्ववर्णेषु तुल्यं भवति। उपनीताशौचं वर्ष
विशेषोपादानेना विहितत्वात्॥ ९॥ मृतसंतानाशौचद्वितीयादि दिनेषु आशौचांतरनिमित्त
सन्निपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिन्यायेन पृथक् पृथगाशौचप्राप्तौ तत्र पूर्वप्रवृत्ताशौचाव
शिष्टदिनानामुभयसाधारणेपि तदुत्तराशौचांतरस्यैकाहादिष्वनुवृत्तिप्राप्तौ च पवाद
माह बहूक्तौ च स्यमध्ये स्वपरमपि सम स्वल्पकं वास्तु जातिप्रेते जाते मरणे वापीह भवति तदाप
शेषैरागमशुद्धिः॥ बहूनां पूर्वप्रवृत्ताशौचस्य तन्मध्ये सदृशाहाधिकरूपस्य कालस्य मध्ये
द्वितीयादिदिनेषु समपूर्वप्रवृत्ताशौचसमकालव्यापकस्य स्वल्पकालन्यूनकालव्यापकस्य वास्तु जा
तिजन्मनिमित्ते। जन्मनिमित्तनिमित्तमरणनिमित्तं स्वपरमप्याशौचं सनिमित्तभूतजनन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१९

22 मातापितृनिपातेनयदिभवतिप्रेतमृतिनिमित्ताशौचमध्येजातंतत्तद्विजातीयंतादृशमेवज
ननाशौचंवायदिभवतितदातस्याशौचांतस्यपूर्वाशौचकालशेषेणनवदिनादिरूपेणैव
शुद्धिर्निवृत्तिर्भवतिनतुतन्निमित्तादारभ्यपूर्णदशाहादिभवतीत्यर्थः।एवंचसजातीयेस्वल
समाव्यतराशौचनिमित्तद्वयमेकस्मिन्नेवदिनेयदिभवतितदाविशेषाग्रहणात्तन्मरण
कालपरिच्छेदपूर्णमेवाशौचद्वयंभवति।तथाल्पकालव्यापकाशौचमध्येसजातीयमपिप्र
धिककालव्यापकाशौचनिमित्तंयदिभवतितदातदुत्तरपूर्णमेवतन्निमित्तमाशौचंभवति।
तथाजननाशौचमध्येतदपेक्षयास्वल्पकालाशौचनिमित्तंसमकालाशौचनिमित्तंवामरणा
यदिजायतेतदातन्निमित्तमाशौचंनशौचमध्यपतितस्यातिवत्सधर्माधायकंकिंतस्यत्वादिस्व
धर्मप्रयोजकंनिमित्तानंतरंपूर्णंचभवति।तथात्रिरात्राद्यशौचमध्ये[illegible]व्यापकं
जन्माशौचंयदिभवतितदास्वकालेयावदहस्पर्शत्वादिस्वधर्मप्रयोजकत्वात्पूर्वेणापिपूर्वाशौ
चिनननिवर्त्ततेकिंतुपूर्णमेवभवतीतिव्यतिरेकोयपौरुषेभवति।तथाचोशनाः स्वल्पाशौ

चस्यमध्येतुदीर्घाशौचंभवेद्यदि।नपूर्वेणविशुद्धिःस्यात्स्वकालेनैवशुध्यतीति॥इदंवचनंप
विप्रवृत्तमरणाशौचमात्रेणतदंतःपतितयोर्जननमरणाशौचयोः पूर्वप्रवृत्तजनना
शौचमात्रेणचतदंतःपतितजन्माशौचमात्रस्यनिवृत्तिप्रसक्तायांलघुनाधिकस्यनिवृत्ति
निषेधकंअपूर्वत्वात्समात्राविशेषात्।तथाचत्रिरात्रादिरूपाशौचांतःपातिनोदशाहादिजनना
शौचस्यनपूर्वेणनिवृत्तिः किंतुस्वकालयावदनुवर्त्तमानस्यबलस्यास्पृश्यत्वादिस्वधर्मप्र
योजकत्वमात्रेणगरीयसाशौचेनाशौचेनस्वधर्मप्रयोजकत्वनिमित्तमात्रंस्ततकेमृत
केचेत्स्यान्मृतकेत्वथसूतकं।तत्राधिकृत्यमृतकंशौचंकुर्यान्नसूतकमितिगिरा
वचनात्यत्नुव्याघातोयोगपद्येतुज्ञेयाशुद्धिर्गरीयसामरणोत्पत्तियोगेतुगरीयोमरणं
भवेदितिकूर्मपुराणवचनेपूर्वाधायकोक्तमुत्तरार्धस्यांगीकृत्यलघुनापिमरणाशौचे
नदीर्घस्यापिजननाशौचस्यस्वरूपनिवृत्तिरूपमपिबाधमनुक्तस्वरूपंदर्शयितुंतस्तस्यापि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वाद्त्वेतस्याशनेवाक्याविरोधायस्वधर्मप्रयोजकत्वमात्ररूपायीयस्त्वप्रतिपादकत्वाद्यु
क्तो।वस्तुतस्तुसर्वप्रकारगरीयस्त्वप्रतिपादकत्वापितस्मन्सर्वापवादत्वं किंतुतदविरोधनम्
माधिककालशावाशौचयोरीयस्त्वप्रतिपादकत्वमेवेति।षड्त्रिंशन्मतेपि।शावाशौचेसमुत्पन्ने
नकंतुयदाभवेत।शावेनशुध्यतेसूतिर्नसूतिः शावशोधिनी।तिएवंचन्मातजन्ममरणाशौ
चाहाभिविष्णुभतासारिसामान्यवचनमपिपूर्वोक्तविशेषविषयमेवभवति।।अंतरापाति
ताशौचकालाधीधिककालव्यापिनालघु नापिपूर्वप्रवृत्ताशौचेनदीर्घस्याप्याशौचांतरस्य
निवृत्तिरिसुशनोवाक्याथोपवादोदेवलेनदर्शितः।परतःपरसमाप्तुहिपरघदृहोविधीय
ते।स्यात्तुसंवत्नमाद्र्को पर्वेरोवात्रशिष्यतइति।अस्यार्थःमनकालाशौचप्रवृत्तेःपरतो
घदृहोवाहिमतिदीर्घकालव्यापिन्यघेपतितेअप्युद्धृतदीर्घकालमघंपरतःपरपश्चाज्जातमिति
मिन्नमारभ्यपूर्णविधीयतेतनुपूर्वेरागनिवृत्तिः।ततदेवप्रवृत्तलघ्वाशौचयादिपचलमाद्रर्कोनरा

पतिताशौचकालाधान्यरतोप्यनुवर्ततेतद्दापूर्वेणैवतद्पत्तयालघुनापिघदृहाहिपुप्वाशौच
कालेनैवसा।शुद्धिःशिष्यतेनिवर्त्यतइति।इदमत्रोदाहरणंचतुरहात्तविद्दशस्थमरणेक्तेशे
षेणाशुद्धेसमाप्ता।तामेचद्विमाधिकमाशौचंतन्मध्येदशाहाशौचपातेपूर्वेणाशुद्धिः।अपरंच।
षष्ठमासाभ्यपातनिमित्तदशाहाशौचमध्यप्राप्तसद्यशाहाशौचस्यपूर्वेणानिवृत्तिरिति।अत्रमु
हूर्तकेद्याघभागहेहयंयावत्सतकसंतुसतके।द्वितीयेपतितेवाघात्सतकाच्छुद्धिरिष्यते
अतकुर्धाद्वितीयात्तुसतकांताच्छुचिःस्मृतः।एवमेवविचार्यस्यान्मतकेमृतकांतरेइतिब्रह्म
पुराणवाक्यानुसारेणादेवलवचनेपूर्वेणाप्यनुशिष्यतइतिपाठकल्पितापचनमाद्रर्कोःच
तुर्धाविभक्तसर्वप्रवृत्ताशौचभागाद्दयासरतःअघदृहोसजातीयसंपूर्णाशौचांतरापनिपाति
परतःपरेणाशौचेनातीतेनशुद्धिर्नतुपूर्वेणेतिपादवपंचाप्यापपं चतमाद्रर्कःपूर्वेणाघभा
गद्दयमध्येनादशाशौचांतरापनिपातेपूर्वेणैवाशौचयदिद्वितीयसंपूर्णाशौ।नातीतेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२९

शुद्धिरितिचतुर्थप्रहरव्याख्यायां रात्रिशेषेग्रहा च्छुद्धिर्यामशेषेशुचिस्त्वहादेविचतरूपवाद
२८ त्वेनव्याख्यायदशाहादिसंस्पर्शाशौचेचमाघ भागद्वयमध्येपतातितदाप्यशौचापगमेनशुद्धिः
यदितदुपरिउपांत्यदिपर्यंतंतदाद्वितीयापगमेनः अन्त्यदिनेतदंतरादिनद्वयेनः त्रिरात्र
त्वयामेतदनंतरत्रिरात्रेणेतिव्यवस्थाप्रदर्शिता। तत्रकेवलवचनस्यैतदर्थत्वेनव्याख्यानंता
वद्धवदुपहानां तस्मात्पूर्वेणास्याप्याप्रप्तेश्चायुक्तं। आर्योपयुक्तः षट्सप्तमाष्टमनव
मदिनेष्वाशौचांतरोपनिपातेदशमदिनोत्तरपंचषट्सप्ताष्टदिनेषुतदनुवृत्तिः दशमदिनत
द्रात्रंत्ययामयोस्तु तदुपनिपातेद्वित्रिदिनेषुवृतदनुवृत्तिरिसमानुचितत्वात्।। अन्यानक्षमा
द्विवसादितिबौधायनवचनविरोधात्तकस्तर्हिब्रह्मपुराणवाक्यस्यार्थः तत्रकेचित्तावद्रात्रि
शेषइत्येतत्समानार्थत्वेनेदंव्याचक्षते। तथाहिसूतकसंबंधिचरमाहोरात्रस्याद्विवसरूपमाघ
भागद्वयंयावद्द्वितीयसूतकेपतितेआद्याहेवसूतकाच्छुद्धिः अतः आद्यभागद्वयपादूर्ध्वरात्रौ

सूतकांतरपातेद्वितीयात्पूर्वेणाभिन्नात्सूतकांताच्छुद्धिः। सचसूतकांतोरात्रिशेषइत्यादि
नाशौतातपादिभिर्दर्शितइति। तदयुक्तं अन्यथायदिदशरात्राः संनिपतेयुराद्यंदशरात्रमशौच
मान्वमाद्विलसात्पुनःपातदशाहात्प्राक्वेणासहागच्छति। दशमाद्विपतेघस्मादह्नया तसि
शुध्यति। प्रभातेतुत्रिरात्रेणादशरात्रेष्वयंविधिरितिबौधायनेनकेवलवचनाभ्यांनवमदशम
शापेयारूपामामात्रिनापलक्षणत्वेनोपांत्यादिनपर्यंतमेवपूर्वेणाशौचरात्रिचतुर्थयामपर्यंत
चांतिमाहोरात्रेद्वितीयात्रिधिनैतनशुद्धेःप्रतिपादितत्वात्। रात्रिशेषइत्यादिकंतत्रविरोधेनो
वासुपदव्याख्यास्यामः। अपराहोरात्रविषयत्वंचास्यतवाक्यात्मकरणाद्दालभ्यते। तस्मा
द्ब्रह्मपुराणमितिकेनापिलिखितंतदेवंमितांतराद्वादशदिनान्तर्मेलमेव। यद्वापरेत्वपर
तद्रात्रिशेषसमानार्थत्वेनेवव्याख्येयंअन्यतरापतितेनसूतकस्यचतुर्थोविभक्तस्याद्य
भागद्वयमध्येयावत्त्रसर्पतेतदधिककालव्यापिनिलघुनिपर्वप्रवृत्तसूतकेतदधिकेपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२५ तीयेपतिते स्वापात्सूतकमनुसूतकेइत्यत्रप्रथमनिर्दिष्टाद्दतः पातिसूतकाद्देवशुद्धिर्नेतुप
र्वतान्मतः स्वर्धार्द्धं तदधिककालव्यापिनिलघुसूपिसूतके तदधिके द्वितीयपातिते द्वितीया
त्तैवचरमनिर्दिष्टात्पूर्वसूतकाद्देवशुद्धिः। एवंशावाशौचापीति। पूर्वोक्तविशेषरात्रिशिष्टाप
वेप्रवृत्ताशौचातिमाहोरात्रेपूर्वोक्तविशेषरात्रिविशिष्टाशौचांतर। निमित्तोपनिपाते पूर्वशेषे
मात्रेराशुद्धिमासावाहद्वौ। अतद्रात्रिशेषत्रिभिरपरदिनेयोमिनीयामशेषरात्रिशेषाद्
रात्रपर। रात्रिरूपःशेषोरात्रिशेषः। तथाचतत्रस्यपूर्वप्रवृत्तपूर्वोक्ताशौचस्यरात्रिशेषस्यांत
माहोरात्रेस्यांतिमाष्टमयामन्यूनेपूर्वोक्तद्वितीयाशौचोपनिपातेनाद्दिनाद्दूपराभ्यांद्वाभ्यां
दिनाभ्यांशुद्धिः। तद्वंतिमसाहोरात्रपरोभमा। यामरूपशेषेस्यांतिमप्रहरेनास्मिंस्त्रिभिस्त्रिदि
नापरस्मिंशुद्धिर्नतुपूर्वशेषमात्रेणामर्थ। तथाचपुनःपातद्रमारिकृपूर्वलिखितेस्वलके
वत। तत्रचयद्यपिसर्योदयात्प्राचीन। प्राचीप्रकाशकालःप्रभातशब्देनोच्यतेतथाप्यत्रा

लयामपरस्त्वाशौच। रात्रिशेषेतुमहाछुद्धिर्यामशेषेशुचिस्त्र्यहादितिशातातपीयपूर्वार्द्धस्य
हरणात। अत्रापिरात्रिशब्दोहोरात्रपरः। रात्रिमात्रावशिष्टइत्यादिमिताक्षरादियथपि
तथापिबोधायनवचनाविरोधनरात्रिशेषइत्यस्यव्याख्यानसंभवेपद्मावसंतरसाना
कर्यात्वाभिधानतस्यात्किंनिबंधनकेचित्तुकेवलबोधायनवचनानालोचनेनचरमाहोरा
त्रसंबंधिसप्तमयोत्तरत्रिषुयामेषुन्याशौचांतरोपनिपातेद्वाभ्यांतदुत्तरयामस्य
दृपपयेतुद्विभिरितिपयाख्याननेमंसर्वव्यावृत्तमेरुपचचरमाहोरात्रेक्ताव्यवस्था
सजातीयांतःपातिनिसजातीयेशावातःपातिनिविजातीयेचसपरीणाशौचएवभवति
नतुसंपरोगातःपातिनिम्यसंपरीणाति। पातिनिवाऽसंपरीतत्रकेवलयोरेव
ह्या। शोधकत्वसंभवेनपूर्वाशौचशेषसापेक्षत्तशोधकत्वप्रतिपादनापेक्षात्पूर्वी
क्ताकुत्वस्यतत्रापिभवतितस्मात्ल्याख्ययहेवीज्ञाभावापद्यतेऽधरेसापूर्वोक्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२६ देवलबौधायनवचनबलादियंसर्वापिव्यवस्थासंपूर्णाशौचविषयेवसमकाल
व्यापकासंपूर्णाशौचसंनिपातेतुउत्तरेणैवशुद्धिरित्युक्तंतत्रयुक्तंजननाशौचम
ध्येयद्यपरंजननंस्यात्तत्रपूर्वाशौचव्यपगमेशुद्धिर्मरणाशौचमध्येमरणेएवं
स्त्रांतराजन्ममरणेशेषाहोभिर्विशुध्यतीत्यादिविष्णुयाज्ञवल्क्यादिवाक्येषुवि
शेषानुपादानात्।बौधायनादिवाक्येपित्रात्रियादिसंपूर्णाशौचसंग्रहार्थमु
पलक्षणत्वास्यावश्यांगीकार्यत्वेलाघवाद्दशाशौचमध्येमर त्रोपलक्षणत्वस्ये
बहुक्तत्वात्।तत्रवाक्यांतरबलाद्धूतःपातिदीर्घस्तंतःपातिशावमात्रमेवप
रिह्रियतांनत्वसंपूर्णाशौचमपिप्रमाणाभावात्।अत्रवर्द्धितद्व्यहत्र्यहाशौचे
तदधिकाशौचांतरेणपनिपाततस्यलघुत्वाहधिकाशौचापगमेनैवशुद्धिरिति
प्रतिभाति।पूर्वप्रवृत्तशावांतःपातिनस्तत्समकालस्यापिकस्यचिच्छावस्य त रामः०

वेणनिवृत्तिरित्साहनेवाशौचेनपित्रोर्माताचपिताचपितरौतत्संबंधाशौचमंतरापतितंपू
र्वप्रवृत्तेतरस्मिंपरमरणाशौचेनतगच्छतिकिंतुनिमित्ताहारभ्यपूर्णंभवतीत्यर्थः।एवंच
सतिपितृमरणनिमित्ताशौचस्यापिनिवृत्तिर्नास्तीतिप्राप्तोविशेषमाह तदस्मिपिंडाशौ
चेनैवमात्राशौचेनापिपयानिवृत्तिर्नास्तितयामात्राशौचस्यापीति रस्यपिंडाशौचेनैव
पित्राशौचेनापिनिवृत्तिर्नास्तीतिप्राप्तोविशेषमाहपितुरुपशमनेपक्षिणीमातरम्रसोपि
गुरुपसमनेपूर्वजातन्निमित्तायामशुद्धौसत्यांपश्चान्मातरम्रसोनपित्राशौचशेषमा
त्रेणशुद्धिःकिंतुपक्षिणीअधिकाभवति।तत्रदशमदिनपर्यंतदशमरात्रिपर्यंतंवामा
त्राशौचोपनिपातेपक्षिणीमात्रा।तत्रतुद्व्यहत्र्यहसमुच्चितासातथाचशंखः।मातर्यग्र
प्रमीतायामशुद्धौम्रियतेपिता।पितुःशेषेणशुद्धिःस्यान्मातुःकुर्याच्चपक्षिणीमिति
अस्यार्थः।मातर्यग्रेप्रमीतायांतन्निमित्तायामशुद्धौसत्यांयदिपिताम्रियतेतदापितुरस
न्मृतिनिमित्ताशौचस्याशेषेणामावापेणचपरिच्छेदकादिनात्तरमपेक्षितंतद्दिनेष्वनुवर्तनेनशु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२७ हृिर्नतुमात्राशौचशेषेण।। पित्राशौचमध्ये मातुः स्त्रमरणे पितुः शेषेणाशुद्धिः स्यादेवं पत्नीशौ
चवधिकान्तु यादिति। एवं च मात्राशौचेनापि पित्राशौचस्य न निवृत्तिः किमुतान्येन। तथापि
त्राशौचेनापि केवलेन मात्राशौचस्य न निवृत्तिः किमुतान्येन केवलेनान्यसहितेन वेति किमु
तिक्रमायेनास्मादेव वचनात् स्वार्थस्यासिद्धिमभिप्रेत्यमनेनाशौचेन पित्र्यमित्युक्तं। इह च स
निपातपूर्वेणाशुद्धाभिधानं सूतिकाशिरस्तत्र सपिण्डान। तयोस्त्वनिमित्ताहारस्य पूर्णमेवा
नधिकारलक्षणमस्पृश्यमलक्षणं चाशौचमिति षट्त्रिंशन्मतविशेषउक्तं। एताशौचेन पाशुद्धिः
सनकेन्यतेकवस्या। सूतिकामश्रिहृहितान्ये तस्य वस्तुतास्पृ।ति। तथान्याशौचमनिपाते
पि पूर्वनिमित्तकमुत्तरेणाक्तरमित्तकं वापूर्वेणा जातकेर्मपिण्डदानादिकं न प्रतिबध्यते। यथा
हप्रजापतिः न्याशौचेतु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्। कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन
शुध्यतीति।। आशौचस्यातिनिमित्तं मृतिनिमित्तेदा शातातपोपि।। अन्तर्दशाहे जननात
स्यात्स्यान्मरणार्थ्यहि। प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यापिंडदानं स्वबंधुभिः। प्रारब्धप्रेतपिंडेतु म...

भवेत्।। तथ्येवाशौचापिंडांस्त्वशेषान्दद्याद्यथाविधीति।। जननग्रहणं मरणस्याप्युपलक्ष
णं तुल्यन्यायत्वात्। १० संकलाशौचमतर्महिविहितमिदंशेषमात्रेणाशुद्धिः। तद्देशस्थेन देशा
न्तरस्थेन वासर्वं उक्तं संपूर्णामसंपूर्णं चाशौचं तन्निमित्तमिति यावत्। यदि न्यत्र प्रवृत्तिर्दिना
तिरिक्तदिनेषु विहितं ज्ञातं तदा श्रवस्य न्याशौचस्य तत्परिच्छेदकत्वयोग्यस्य निमित्तान्तरस्या
हाद्दिनसंघातस्य च शेषस्तन्मात्रेणाशुद्धिः न तु ज्ञानाहारभ्य दशरात्रत्रिरात्राद्दिनसंख्यः। तथा
चयाज्ञवल्क्यः प्रोषितकालशेषः स्यादिति। विहितग्रहणेन ज्ञातयोर्जननमरणयोराशौ
चनिमित्तत्वनतु जातमात्रयोरिति दर्शयति। तच्चैतदारभ्य सामर्थ्यादेव सिध्यति। अन्यथा
न्याशौचदिनगणनापाठसत्तिप्रभृतिकत्वान्नन्तं निमित्तज्ञानेशेषदिनाभ्याशौचमथादि
भवतीति दिनमनारंभणीयं स्यात्। न्याशौचप्रवृत्ति दिनमाह। हाहाहा हाहि ताग्रोमरणादि
सतोप्यन्यकुर्याद्दशौचं न्याहितास्त्रोश्रोतात्रिमत्तिनष्टस्य हाहाहा हाद्दिवसामारभ्य दशाह
दाशौचं तन्निमित्तं च संध्यावन्दनलोपादिकुर्यात्। अन्यत्र ताभिर्न्यस्मान्नोनिमतिस्त्वोर्याद
विनष्टमरणादिवसतस्तत्रभमेवाशौचं कुर्यात्। तथाच। अन्यत्र मन्तउक्तं तेराशौचाहि दू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२८ जातिषु। सहात्र्रिमतो विघाद्दिशास्त्रे तसतो तिपरीनामिस्मरतां अत्राग्निमन इतियपि सा मासेना क्रतथापिहाहूरनुक्रं जैव्यपस्पवे तानिको विधिरितिचाक्यातरा द्वह स्रिकण्वगस्तेन स्माहिशस्त्रे तन्निमित्तक संधावस्त्रतागाहिराह्यते। एतां स्नातास्य चैलविहिता हितक तावृहे काः। येषां यागानाशौच कालउक्तोव स्नतचैतसवेश्राम्म रामाद्दयस्तस्मिन्काल एतांसति सचैलस्ना नाविहितस्पैहेत्वपिन्यस्मान्हणार्थस्माहितस्पच्च हणार्थस्यन्नानानुष्ठाने ऽक्का योग्यो भवतिनतु कालमा जातिक्रमेणाप्रवेच कालस्नानापनो घाति शापवि शेषत्वमाशौच हरणमुक्तं भवति। जलस्पर्शनादि कनुवर्ग विशेषविषयता न्योक्तं तदपि दृष्टं। तथा च मनुः। विप्रः शुध्यत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायु धावैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वायष्टिं शूद्रः कृतक्रियइति। कृताक्रे पंक्तितसचैलस्नानाक्रे यः। सूतिका तुत्रिंशद्रात्रं न योग्या पितसुरकररोविंशति पुत्रस्य स्ना। पुत्रस्तामपवाहस्यमाण लोकमाप्रसूः सूतिकाहश रात्रि दिनान्ताशौचस्य स्पर्शप्रतिबंधक त्वशक्तोन योग्या मापि कर्माधिकार प्रतिबंधक शक्तो विधमानत्वात्रिंशद्रात्रे पित्रसुर कार्ये न योग्या पुत्रस्य विंशतिरात्रेन योग्या। तदुक्तं स्मा त्वा योग्या। तथा च पैठीनसिः। सूतिका पुत्रवती विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत्मासेन स्त्रीज

७४

ल्पयामपरेणगासौ। त्रिंशेषु महाष्टुद्धियामयेषसुचिस्त्महाहृतिशातापीयेपामन्पहेणा प्ते। अत्रापिरात्रिशेष्टे अहोरात्रपरः। रोचिमात्रावशिष्टस्त्मादिमिताहरास्त्रिंथपितथा। एवंबो धापनवचनाविरोधनेरात्रिशेषइत्यस्य व्याख्यानसंभवेयद्यपि स्मृतेरस्यानाकरत्वाभिधानं तहशक्तिनिबंधनकेचित्तु देवलबौधायनवचनालोचनेन वरमाहोरात्रं संबंधिस्त्रयास्तमयप्र तो त्रिपुयामेषु अशौचातरा पनिपातेहाभ्यां तदुत्तरयामे सत्यो हपर्यंतं त्रिभिरितियथा श्रु तमेवसर्वं व्याचाहते। इयं च चरमाहोरात्रा क्रत्वावस्थ्यात्सुजाती यांतः पातिनिसजाती यप्राण वांतः पाति निविजातीयं च संपूर्णाशौचएव भवतिनतु संपूर्णांतः पातिनिम्न संपूर्णांतः पा तिनिवासंपूर्णांत्र केवलयोर्हगृहत्रहयोः धशोधकलसंभवेन प्रत्येकोशौच शेषसापूर्ण त्र शोधकत्वप्रतिपादनापोपगात्र एवोक्तानुमतस्यातथापितु[illegible] मेस वर्णामसपिंडमृते त्र्यहाहिनावि रेतमाहाहिवसमहोरात्रमशुचिर्भवेत। एतच्चमतप्रा नधिकाराप्सभवहारशौ घ्रोवतावत्समर्थतामितिवहवः। केचिद्दशौ काले पिवचनात्तिता[illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२

स्वामिकान्नभोजिनस्त्र्यहाद्ग्रासिनस्तद्ग्रामवासिनस्त्र्यहःशुध्य।यस्तु निर्हरणहेत्वात तस्य
मिकांसिद्दूमसिद्दूवान्नमश्नाति तत्र्यहेचवसतिनवातस्य निर्हरणीयज्ञातिप्रयुक्तदशाहा
शौचं।यस्तु निर्हृत्य तदहन्वासमेव करोति तस्य त्रिरात्रं।तथाचमनुः।असपिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो
निर्हृत्य बंधुवत्।विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बांधवान्।यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव
शुध्यति।अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन्गृहे वसेदिति।बंधुवदिति स्नेहादिनेत्यर्थः।यश्च ग्रामा
तरवासी तस्य स्पर्शोति:प्रेतस्पर्शो ग्रामे निविशे पुराण चत्वरदर्शनाद्धाशौचे दादिमसेति हारी
तस्मरणात्।अथत्यहरोन सवर्णाश्च निर्हरणे तु लतद्न्न भोजनाच्च भावेपित्तत्र्यहाशौचं
भवति।यदिति दरति प्रेतं प्रलोभाक्रांतमानसः।दशाहेन द्विजः शुध्येद्द्वादशाहेन भूमिपः।अर्
धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुध्यतीति कूर्मपुराणात्।अपायत्वर्णात्तु काशौचं।अथ
असवर्णो ब्राह्मणादिः क्षत्रियादिशवं निर्हृत्य तदुक्तं निर्हरणीयजातिप्रयुक्तमाशौचं यस्य

तादृशो भवेद्विशेषेण।ब्राह्मणः शूद्रं निर्हृत्य त्रिंशद्दिनानि शूद्रो ब्राह्मणं निर्हरेद्दशाह
तानि।सेवमित्यर्थः।तथाच गौतमः।अवरश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत्पूर्वोवरं तत्रशवो
क्तमाशौचमिति उपस्पृशेन्निर्हरेत्।अत्या।सवर्णनिर्हारे तु स्वस्ताद्गुणं।अवरस्य हर
णावरो वाप्यवरं यदि।तेहच्छवं तदाशौचं दृष्ट्वाप्यौ द्विगुणं भवेदिति व्याघ्रपादवचनात्।अथा
नाथमाघ क्रतुशतफलभागाश्चवने व्रशुध्येन्ते।अनाथस्नेहाद्यभाजनसवर्णामसवर्णां वा
द्विजं प्रेतं द्विजो धर्मेण निर्हृत्याध क्रतुनामश्वमेधो मानोशनस्य अपरिमितानां तेषु फल
भजनिनादृशः सन्नाष्टवेनेव्र शुध्येतान् तथाच पराशरः।अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहंति द्वि
जातयः।पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्वं लभंति ते।न तेषामशुभं किंचित्पापं वा शुभकर्मणां।जला
वगाहनात्तेषां सद्यः शौचं विधीयत इति।यत्स्मात्र प्राथम्याद्निष्टामरणेवत।भिप्रेताघकाति
फलं।अथ चाथवाः॥आज्ञवयहणाद्याणाय।मध्याप्रस्पर्शयोरुपलहरण।तथा च पराशरः

पत्र ३०

३०
असगोत्रमबंधुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमं। वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुध्यतीति। इदं च
छाहसः। अंगिरा अपि। यः कश्चिन्निर्हरेत्प्रेतमसपिंडः कथंचन। स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं
तस्मिन्नेवाह्नि शुध्यतीति। अत्र ब्राह्मणा द्विजोत्तमग्रहणमुपलक्षणम्। तेन द्विजेनस्म
इणाहारयेन्नत्वशूद्रं द्विजेनेति विष्णुस्मृतेः इमषसकर्तृत्वेन कर्मत्वेन च निषेधात्। नभि
स्नेषु निर्हर्तृत्वेति मानवेऽपि विप्रग्रहणमुपलक्षणम्। इदं स्पर्शादूषितेति सामान्येन दोषप्र
प्राप्त। नौलोपाध्यायमातापितृपरमगुरून् ब्रह्मचारी न दोषी। परमगुरुराचार्यः। एतान्नि
र्हृते ब्रह्मचारी दोषी व्रतलोपनिषेधातिक्रमनिमित्तप्रत्यवायरूपदोषवान्भवति
तिनलुप्तव्रतसंधानार्थं पुनरुपनयनं प्रत्यवायपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं च न तु यत्विसय
तथा च मनुर्हवलो। आचार्यं स्वमुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुं। निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियु
ज्य